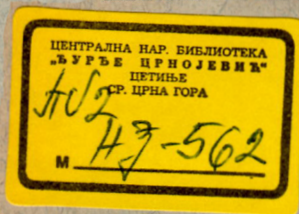

Засебан отисак из 1 св.
Рада и Именика Матице Српске за год. 1913

О ПЕТРУ II ПЕТРОВИЋУ ЊЕГОШУ

говор РАДИВОЈА ВРХОВЦА

у свечаној седници NACIONALNA BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
PRYOJEVIĆA Књижевног Одељења
14 (27) јануара 1913 год.

ID=19886096

NACIONALNA
BIBLIOTERA
CRNE GORE

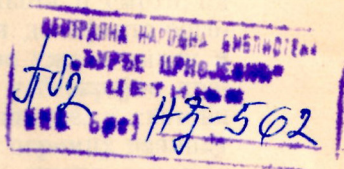

ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

J-27545/2000

Засебан отисак из 1 св.
Рада и Именика Матице Српске за год. 1913

107750

ИДК: 886.1(091)

О ПЕТРУ II ПЕТРОВИЋУ ЊЕГОШУ

говор РАДИВОЈА ВРХОВЦА

CRNE GORE ĐURĐE

у свечаној седници Књижевног Одељења

14 (27) јануара 1913 год.

**Засебан отисак из 1 св.
Рада и Именика Матице Српске за год. 1913**

О ПЕТРУ II ПЕТРОВИЋУ ЊЕГОШУ

говор РАДИВОЈА ВРХОВЦА

*у свечаној седници Књижевног Одељења
14 (27) јануара 1913 год.*

NACIONALNA
BIBLIOTEKA
CRNE GORE ĐURĐE
CRNOJEVIĆ

Кад ми је, нешто пре месец дана, у део пала част, да у овој свечаној седници говорим у спомен великог песника нашега, Петра Петровића Његоша, као о стогодишњици његова рођења, — осетио сам необичну тежину свога задатка, с разлога, који ће се лако упознати из тока мојега краткога посматрања тога песничког генија наше младе књижевности. Српска књижевна критика бавила се Његошем доста и, сразмерно његову великом духу, мало, и без сумње ће још многе књижевне генерације имати посла, док се пробију у тај богати, интуитивни, песнички и филозофски дух, који је тако дубоко осетио судбину своју и свога рода са судбином света и, мучно тражећи реални принцип „сновиђења страшног“, сломљених крила легао пре времена у гроб, као и многи други мислиоци и песници много већих и срећнијих народа, него што смо ми.

Како онда да се приближимо са овог места, а у једном кратком посматрању, томе великом духу? Како и с које стране да уђемо у области његове, кад су се сви, који су тамо дубље улазили, враћали само са усклицима дивљења и казивали нам, да тамо има још множина светлих тачака, које нису могли ни зазрети? Јер донеста, што идемо даље у проучавању тога нашега песника-филозофа, јављају се све новије тачке посматрања, са којих нам димензије духа његова бивају веће, но што их обичним погледом можемо разабрати.

Али није само дух нашега песника таквих димензија; његово срце исто је тако пространо и велико, а душа бескрајно узбудљива за све градације чустава и безгранично покретљива као етир. А зар се уопће може у појмове анализовати једна етирична душа, што трепти једнако између живота и смрти, од најнежнијих чустава за ситну смрт у природи до афекта боголиког јунака, који гвозденим очима гледа све ужасе смрти и њезине симболе: од живота у прашини до у бескрајне просторе и светове, где су сунца само светле капље, а светови искре, које се једва виде? Зар нећемо осетити огромну разлику између себе и човека, чијем слуху грми, кад прсне пулољак цветни или кад кане роса са струка; којег тресу рајска стрецања, кад затрепте крила птице у бусењу густе траве? *Луца Микрокозма* зове се религиозни спев нашега песника, у којем се на снажним крилима маште дух његов контемплативни и етирична душа његова успела до таквих висина, да га нисмо у стању пратити. Између тих далеко размакнутих граница маште и чувственог живота његова — да ако што нађемо, што би се могло обичним појмовима приказати.

Из споменутих знакова, који се сви налазе у појезији нашега песника, излази јасно, да је Његош био песничка природа, какве се ретко рађају. Ванредно развијена чула, осећаји и чувства, с којима удружена машта уноси песника у све појаве живе и мртве природе, у све светове, — без сумње су ретке особине духа и срца, за које су још стари мислили, да су божанског порекла, или још више, да долазе од акције самог божанства у песнику. Отуда песници не само да више виде уопће у својој садашњости од осталих људи, него често гледају пророчким својим духом далеко унапред.

Сва је Турска данас у Европу
Ка стог сухе сламе ал' сијена,
Не требује него смјела рука,
Да у њ метне ватру с једне стране,
Да се цео пецелом прометне . . .

(Шќейан Мали)

кликнуо је он још у првој половини прошлога века, предскажући и иначе данашње велике догађаје. —

* * *

Човека таквог душевнога кроја запала је судбина, да у својим младичким годинама постане владика и владар Црне Горе, у најтежим приликама ове земљице српске, и за двадесет година, што је владао, да претури преко главе читав низ страдања, делом по невољи изван њега, делом са необичне му диспозиције духа и душе насупрот гвозденим приликама. Владдао је Црном Гором од год. 1830—1851, а родио се по свој прилици 1813 год., на Његушима, где је одрастао као и друга

Црногорчад, док га није узео к себи стриц му, владика Петар I, да га касније по неком случају одреди себи за наследника.

У народу, где се толико цени памет и јунаштво, част, име и слобода, где је патријархално друштвено стање могло дићи на површину само фактичне вредности, може се слободно рећи, да је породица Петровића са Његуша природно олабрана, да влада Црном Гором. Немамо при руци података, којима бисмо то генеалошки потврдили, али по самом песнику нашем можемо увелике закључивати на умност, срце и карактер породице и племена, из којег је потекао овај човек, ретка синтеза највиших особина наше расе, Народа Српског у оним крајевима. Кад се свега сетим, што сам читао о њему, излази ми пред очи као онај идеални Батрић у *Горском Вијенцу*, који има све атрибуте црногорског јунака :

онаквога сивога сокола
Црногорка још рађала није!
Не могаше човек нигда знати,
ал' је згодниј' али је ваљастиј',
ал' је мудриј' али је љубавниј'!

Но то још није све; то је само спољашњост његова: такав је он био у обичним приликама. У њему је било више људи и много талената, као што је добро опазно проф. Павле Поповић: осим идеалног Црногорца у њему је био владика и владар, песник и филозоф, Србин, родољуб, изразит Словенин и човек.

Прилике, у којима је онај по броју незнатан део нашега народа од Косова до данас проживео, његова непрестана јуначка борба за слободу — позната је сваком Србину. Како је и колико је та борба за опстанак утицала на развитак снаге народне, не може се поуздано казати, али је веројетно, да се умна и физична снага, мозак и срце, као први увети за одржање у борби за опстанак, постепено дизала. „Дјелствија напрежу духове“, па је тако и дух народни на својој муци стварао ону природну мудрост, која је најлепши израз добила у појезији Његошевој.

Црногорци не само да су непрестано бој били с непријатељима, Турцима и Арнаутима, него је и међу њима самима, међу племенима, све до у време нашега песника, као владике и владара, владала борба за опстанак, тако рећи, у природном смислу, и фактично се могло одржати само оно, што је умно и физички било способно за живот. Немаштина и тешка сиротиња без сумње је основни узрок тога природнодруштвенога процеса. Тај процес колико толико ублажити културним средствима — беше један од најјачих императива Његошева просвећена ума и осетљива срца, и он је свом жестином свога генија засекао у њ, стежући оно мало државице изнутра, да би је могао спремити за велике задатке споља: јер „ко на брдо ак' и мало стоји, више види но онај под брдом“. Поред личне

борбе и напрезања душевног — борба са вековним непријатељем Српства испунила је већим делом његову свест и постала главни предмет његова певања, као што је била главни предмет и народне песме, с којом је одрастао, као рођени песник завалео је, па и сам почео певати на народу.

Од главних и одлучних момената за његов књижевни живот, поред јуначке и песничке средине народне, био је пре свега долазак Симе Милутиновића, песника *Србијанке*, на Цетиње. Сима му је био учитељ једно време, и његова је заслуга, што се млади Раде сигурно дигао и запловно у „зрачне просторе“ појезије. — Завладичен је у Петрограду 1833 године, и то је други одлучан моменат за његов књижевни живот. Тада је први пут био дуже у једној културној средини, одакле је понео множину утисака и књига за своје даље образовање. Његово поновно путовање у Русију (1837 год.), бављење у Бечу до три пута, унело је такође у његову душу, жељну науке и просвете, сваки пут нешто ново, али у главном је он сам собом, гледајући са свога орловскога гнезда бистро у природу, на живот и његову борбу, а борећи се и сам на све стране, у земљи и ван земље, са својим и туђином, и сам са собом, — уређујући земљу у државном и културном смислу, читајући мудраце и песнике, који су пристајали његову духу и срцу, као и његову звању пред Богом и људима; дубоко мислио и осећао, и као оно шкољка што тешко рањена у мукама лучи бисер, тако је и он у најтежим мукама из свога великога ума и срца излучио своје песме, искидани бисер наше књижевности, као што је и његов живот био искидан.

Као што Црна Гора има своје засебно, одлично, место у историји Српства, тако и Његош има засебно место у историји српске књижевности, што се из свега споменутог лако разуме. Он, истина, стоји у гравицама наше књижевности са неким знацима оног прелазног стања, које обележава отимање од језика славеносрпског и правца псевдокласичног, али *Горски Вијенац* нема ни претходника ни последника у српској књижевности. Симића *Дика Црногорска* и *Горски Вијенац* имају додирних тачака, о чему ћемо касније нешто рећи, али колико их има, то су само негативног значења за вредност *Горскога Вијенца* или се сведе на мотиве и импулзе, које је Његош својим духом преобразио у потпуне лепоте.

Међу савременицима ценио је наш велики песник особито Мушицког, али још 1833 год. жали, што Мушицки не пише простије српски, држећи, да у свету нема лепшег језика од српског народног. Што је и он испевао неколико ода, заслуга је Мушицкога, али по тим и таким одама не би стекао бесмртног имена у српској књижевности.

Храм се српских музах разруши на свјетки,
Увехнуше вјенци пастира и пјевца;

Паде ступац снажни отеческе цркве :
Катедрa је пуста, а лира пребјена.
Мушицкога нема, начелника њина . . .

тако је дубоко и искрено зажалио за Мушицким 1837 год., карактеристично за његово гледање „пастира и пјевца“, какав је и сам био. Крај свега тога Његошу је био много ближи Сима Милутиновић већ по томе, што су обојица из оних крајева српских, у којима је језик народни сам по себи појезија, и док је Бранко по речнику и на готовим продукцима народног песничтва копирао народни израз, Сима и Његош имали су га у себи, као елеменат, с којим су се родили и одрасли. Његош је тачно уочио главну црту Симине појезије :

Бе се силни полет мјери, међу прве ти си, Симо,
Трудно те је и зазрети, камо ли те проћи мимо !

Али „силан полет“ Симин, његов нешколовани дух, који по себи није умео мерити, у тежњи на уметно стварање срп. књижевног језика и израза учинио је скок, место лакога прелаза, како је то Његош виртуозно показао у *Горском Вијенцу* или Бранко у лирској песми. Тако је између Симина „силнога полета“ и израза остао повелик размак, карактеристика свих књижевника и песника, који нису или не могу да буду и уметници. У способности и снази за представљање, за израз „ево тајна бесмртника“, и Његош је само донекле пошао за Симом, а онда, својствено књижевном индивидуалитету, ишао својим путем, право говорећи : вратио се **на**траг и у живом народном говору тражио оне елементе, који су сами по себи појезија. Његош, уосталом, није био ситничар :

Вријеме је мајсторско решето,
пречистиће оно ове ствари ;
ситнарије ћецу забављају,
трудностима људи надвладаше . . .

речи су песникове нешто даљега значења, које се и овде могу потпуно применити.

Стога се и у његову класичном спеву, *Горском Вијенцу*, налази оваких „ситнарија“, што га везују за славеносрпски и руски језик, као и за цркву, или за покрајински говор црногорски, који његовим стиховима даје особито симпатичан колорит, као и све, што је природно, самоникло и наивно, спонтано и неизвештачено, — у његову класичном спеву управо битан елеменат реалистичног представљања. Како није био правилно школован, за ситну форму у језику није имао особитога осећања ; до пред своју смрт остао је веран старом правопису, ма да је био пријатељ Вуков и помагао га у његову послу. Конзервативности његовој биће свакако узрок и његов свештени положај ; јер је познато, с каквом су сумњом и непове-

рењем дочекане Вукове новине од нашег свештенства, као и од православне Русије.

Иначе је Вук могао врло лако утецати на Његоша, кад знамо оно његово априорно осећање за лепоту народног говора, о чему баш Вук пише Мушицком 1833 године. То је његова трајна књижевна заслуга, не само за оно време, него и за потоње: природно осећање за лепоту народног говора са стране материјалне, по снази израза, по оном, што је карактеристично за народну психу и како се она карактеристично најлепше представља, што у песништву, као уметности, претеже исто толико, колико на другој страни таленат или геније по себи, премда ове посебитости, правилно, и нема, нити се правилно може замислити таленат или геније без адекватнога израза. *Горски Вијенац* је у нашој књижевности класичан доказ за ову истину, а ова истина обратно — за његову класичност. *Горски Вијенац* је мозаички посао, рађен с нарочитом пажњом на детаје, који су баш по изразу класично израђени: при том је композиција целине штетовала, али су ти детаји такве књижевне вредности, да ми ево до данас немамо ништа лепше у нашој књижевности, а ти класично израђени детаји још су уз то и драгоцени елеменат највише врсте песништва.

Сима Милутиновић био је, очевидно, учитељ Његошев за појетску теорију, премда је он сам није имао. У својим песничким производима дао му је угледе песничке форме и стила у најширем смислу, чим га је донекле помоо, тако да се трагови Симине школе познају још и на *Горском Вијенцу*. Симин полет, међутим, који је Његош толико ценио, једино је повољно утецао на унутарњу форму у Његоша, уколико је на полетном стилу Симину заснован онај свечани тон, у који је Његош тако често улазио: кад је у моментима нарочите инспирације посматрао сублимне предмете или осећањем својим носио свој предмет у високе сфере, развијајући при том сву отменост свога духа и израза.

Нек' се овај вијек горди над свијема вјекџима:
он ће ера бити страшна људскијема коџенима . . .

то је тај свечани тон и стил, а таких је места у његовој појезији, нарочито у *Лучи Микрокозма* и у *Горском Вијенцу*, туште; само су она вазда у обиму и снази израза Његошева, док Сима у таквим моментима често муца и нејасно говори.

Не знамо тачно, али сва је прилика, да је и Гагић, руски конзул у Дубровнику, којега је наш песник ценио као умна човека, имао нешто удела у израђивању „појетике“ Његошеве, но Симин је авторитет несумњиво био јачи и најодлучнији за Његоша. Неколика је пута константовано, да је *Србијанка* изазвала Његошеву *Слободијаду*, спев у десет песама о бојевима црногорским за слободу, од владике Давида до Петра I. По

овоме спеву, који по стиху упућује на Гундулића, по свему иначе на Симу, једва би се Његош и спомињао у срп. књижевности као песник. Али и најврсније дело Његошево, *Горски Вијенац*, не само да издаље, по форми, подсећа на Симин драмски спев, *Дика Црногорска*, што је такође констатовано; него из Симина спева можемо разумети и карактер главнога лица у *Горском Вијенцу*, владике Данила. Неодлучни Његошев Данило има пред собом калуђера, божјет угодника, Данила из *Дике Црногорске*, о чему је и Његош водио рачуна, цртајући карактер Данилов, а осећајући у Данилу знатан део себе и, што је врло важно, према приликама у којима је сам живео и борио се. Владика Данило из *Горског Вијенца* довољно је познат, а само неколико речи о Данилу *Дике Црногорске*, не осврћући се на романтику и чудеса, с којима се Данило јавља на престољу црногорских владика.

У V (последњој) радњи Симина спева излази Данило на позорницу црногорске историје, али он мора мачем да извојује владичанство и власт над Црном Гором, коју му отима калуђер Гавро Влах, Херцеговац. Данило се тек у крајњој невољи лаћа мача, кад га Влах изазива на мегдан: скида камилавку, дохвата мач с клина, уздише и моли се Богу, да га избави од напасти. Влах удара, а Данило само дочекује, док уграби десну руку Влаху:

Мач и шака на сриједу пану,
Бе падоше ту и остадоше.
А Данило мач одет објесу,
Својом крвом самота му руку.

Тако је Данило поделио мегдан, „неприличан своме названију“ и — кад већ није могло бити друкчије. А кад се Црногорци спремају, да се освете зулумћару Влаху, Данило их најпре опомиње, затим и преклиње:

Нете тако, браћо Црногорци,
А тако ви Риста Спаситеља,
И тако ви часне литурђије,
И тако ве она не сразила!

Данило се жртвује и кад одлази Демиру везиру, који је запретио Црној Гори: предаје се судби без поговора: „па што буде, до воље је Божје“. А кад се одлучио, да очисти Црну Гору од Турака, све то бива хришћански, што је више могуће: Драго ће призвати Баицу Мартиновића и тајно му рећи, да узме своје храбре борце, па да зађе кроз Црну Гору и, где год нађе у кући Турчина, да га прогна „без сваке невоље“: што је нејакко, то ће се крстити. Драго ће исто то урадити у Ричкој и Љешанској нахији и онда ће отићи Демиру, па ако овај не би хтео да се макне с војском, оставиће му нешто рока и онда га тек напасти...

Његош је, истина, отишао нешто даље; његов је Данило и Црногорац и владика и владар, а јак верски мотив помогао је, да се противности између свештеног звања његова и црногорског карактера некако изједначе, тако да и владар уђе у ту армију. Јер, кад је Сима онако схватио и оцртао карактер владике Данила, имајући на уму његово „названије“, зар је могао Његош, и сâм владика, учинити од Данила пре свега одлучна јунака и осветника? Полазећи са ове тачке, лакше ће се моћи протумачити, зашто је Његош у оба своја драмска свева узео за главна лица (јер их не смемо звати „јунацима“) пасивне карактере, помиривши се са концепцијом, по којој је управо народ главни јунак, у *Горском Вијенцу* као и у *Шћепану Малом*.

Нама све ово треба, поред осталог, за доказ, да је Његош, као песник, вазда имао на уму и у осећању своје свештено звање и да се много мучио, да то своје осећање доведе у склад са оним другим, што га је морао имати као владар и потпун Црногорац. То је та борба унутарња, која га је гонила, да, као онај мученик Гарборгов, тражи мир с Богом:

ер је мука с Богом ратовати.

Знатан део његове појезије постао је баш из осећања верскога, ма да ни у религијозном спеву, *Лучи Микрокозма*, није онако изражено учење православне цркве, како би се то очекивало од православнога владике. Али не треба заборавити, да је његова појезија скроз прожета религијозним духом и верским мотивима, што се има просуђивати једино са гледишта на његово свештено звање, и Његош је само као владика могао доћи у онај блиски додир са религијом, како је то у својој појезији изразио. Сва је прилика, да он не би ни испевао *Луче Микрокозма*, да није био надахнут својим „назвањем“, са оно мало науке и духа своје цркве, а уколико је у себи осећао у исти мах и владара и потпуна Црногорца, устотлико се више трудио, да противности доведе у неки склад, па да оправда и себе и народ свој једном свеопћом нуждом, која се зове борба за о п с т а н а к. Кад владика Данило говори у *Горском Вијенцу*:

Слушај, Вуче и остала браћо!
ништа ми се немојте чудити...

Ко на брдо ак' и мало стоји,
више види но онај под брдом...

он то говори као владар, а кад се трза као иза сна и говори:

Удри за крст, за образ јуначки,
Ко гођ паше свијетло оружје...

он говори као Црногорац; кад ушпире поглед небу с речима:

Боже драги, који све управљаш,
који сједиш на престол небесни,
те могућим заживиш погледом
сва свијетла кола у простору, —
— — — — —
проведри ми више Горе Црне,
уклон' од ње муње и громове
и смућени облак градоносни!

јасно је, да говори као владика, онај исти, који је певао *Лучу Микрокозма*.

Није без разлога, што игуман Теодосија у *Шћепану Малом* правда своје Црногорце пред Беглербегом речима:

На хајдуштво и сва опачила,
Турци су им учитељи били . . .

што се потпуно слаже са оним у познатом Његошеву писму Осман-паши Скопљаку: „Истина, да су неки Црногорци уби-ваоци, грабитељи¹ и мамитељи, али их необуздана и дивља сила турска нагони, па и јуначка невоља.“ А није без дубљег разлога ни реч, што је Његош меће у уста Мустај-кадији, којом је тако јасно обележена противност између крста и јунаштва:

Крсту служиш, а Милошем живиш!
Крст је ријеч једна сухопарна,
Милош баца у несвијест људе! —

јер

Јунаштво је дар зла свакојега,

а

Страдање је крста добродјетел.

Све је он то врло добро осећао и, стављајући се на различита гледишта, исказивао своја осећања, према гледању различита, па каткад и опречна. Не треба, међутим, заборавити, да је Његош сврх свега био песник, и то лирски песник. А позната је чињеница, да се песник-лирик загрева према моментима. У таком једном моменту, кад је из њега осећао Црногорац, забележио је стихове:

На Турчина хитро скочи,
нек се турска крв пролива,
жертва ми је та милија
него уље из кандила
и измирна и кадила.

¹ Амо спада и она орловска мисао у песми *Орао и свиња* (Решетар, *Мање пјесме*, стр. 170):

Ти погађаш, ми смо грабитељи,
под вселенским живимо процесом
опасности и крвопролића:
то су наше игре и пирови.

Па ипак, ни у том моменту није заборавио на симболе своје цркве, који овде и чине песничку иперболу.

Предмет *Горског Вијенца* у основи својој има верски мотив, који је тачно проведен и необично наглашен. Противност између крста и крви измирена је, уколико је већа противност између крста и месеца. Зато кнез Никола и може да каже:

Кад крв проспем ради своје вјере,
Не бојим се клетве ни другога,

а игуман Стефан :

Поругани олтар јазичеством
на милост ће окренут' небеса.

Уколико је верски мотив у непосредној вези с предметом *Горског Вијенца*, утолико је и тај предмет био врло близу песникову расположењу духа, узнемиривана подједнако судбином народном, верским и хуманим осећањем.

Гледајући у вери, правилно, садржину њену, то што Турчин са својом вером није човек, оправдава још више борбу и крв између крста и луне; јер Турчину је „закон, што му срце жуди, што не жуди, у коран не пише“. Зато је Црногорац „бич божји“ за Турчина, као што Вук Мићуновић може да каже Хамзи капетану, а владика Данило отписује везиру :

Не требају царство нељудима,
нако да се пред свијетом руже.
Дивљу памет а' буд отровану
дивљи вепар има а не човјек!
Коме закон лежи у тогузу,
трагови му смрде нечовјеством,

баш као што читамо у пом. писму Осман-паши Скопљаку : „Које је срце за људе, оно је вазда чисто и опрао, а с нељудима принуђен је човјек, да се нељудски влада, јер иначе не може, све да би хтио.“ — Нађе се и међу Турцима гдекоји човек, који то увиђа. Такав је онај Мула Хасан у *Шћепану Малом*, који тако објективно говори о Црногорцима, да Керим-паша сумња, да се није „покаврио“ :

На злочинства ми их нагонимо;
Зло чинити ко се од зла брани,
Ту злочинства није никаквога.

Док је, дакле, мотив за зло, које чини, изван човека, докле остаје и хришћанин и човек, а природно је, да човек брани, не само свој живот, као и остала створења, него он има још нешто више : породицу, част, име, цркву и племе :

обрана је с животом скончана!
Муж је бранич жене и ђетета,

Народ бранич цркве и племена ;
чест је слава, светиња народна !

Човек је једна тварца, коју земља вара, али „име чесно заслужи ли на њој, он је има рашта полазити.“ Часно име — то је једини *raison d'être* за човека појединца или члана заједнице, као и за народ. Црногорци бране своју част и онда, кад неће Турцима да издаду Шћепана Малогa : какав је да је, њихов је, међу њима је. Игуман Теодосија, ма да зна врло добро, ко је и шта је Шћепан Мали, ма да му је противник у народу, пред Турцима говори овако :

То се знаде, честити валцу,
Да га никад они дати неће ;
Па ко има части и образа,
Би л' то мога икад захтјевати
Од народа једног слободнога ?

Право и правда међу људима — то је највиши закон. Име правде свуда је свето „до границе зракаx свијетлијех“, као што каже у *Луци Микрокозма*. Зато између крста и луна не може бити мира :

Луна и крст, два страшна симбола —
њихово је на гробнице царство ;
сљедоват' им ријеком крвавом
у лађици грдна страданија,
то је бити једно или друго.

Друго је оно право у природи, што га има вук на овцу ;
то је право, које има тиранин на слаба човека,

ал' тирјанству стати ногом за врат,
довести га к познанију права,
то је људска дужност најсветија.

Војвода Драго, у *Шћепану Малом*, као прави Црногорац, мисли, да је „Богу жртва најмилија, поток крви кад провре тиранске“ : јер тиранин је „богоотпадник“, као што вели игуман Теодосија.

Кад није у питању крст и луна, симболи добра и зла, страдања на правди и неправде, вера је „свијета неслога“, и ако се донекле може оправдати крв, за крст проливена, — јер „крв је људска храна наопака“, — не може се оправдати верска неслога међу браћом, која се не крсте једнако. Гледајући на садржину хришћанске вере — дело и врлину — нема разлога, да се браћа једне народности или племена туђе због вере. У таком једном моменту гледања на веру, „свијета неслогу“, запевао је Његош као Србин из пуних груди :

Српствуј ђелом, вјеруј што вјерујеш !
Лактом вјере глуност чојка мјери,
а озбиљност ђелом и врлином . . .

а израђујући у осећању појам народности, снажно представљен у песми *Поздрав роду из Беча 1847 год.*, не пита већ више, ко се како крсти,

но чија му крвца грије душу.
чије га је мајјeko задојило."

Могли бисмо још и даље ићи преко поља његове песничке политике, па да се опет у кругу вратимо на ону највишу тачку, на појам „човек“, на проблем „шта је човек? а мора бити човек!“, на „време земно и судбину људску“ уопће. То је проблем, који га је највише мучио, уколико се скептични дух његов није задовољавао гледањем не реалне прилике у животу и друштву људском, на појаве, дакле, посебно, него је тражио уопћења, дубљи смисао свему томе, што му одлучно даје карактер мислиоца, филозофа, али у исти мах и дубоко религиозна човека. Примерено расположењу свога духа — тражио је решење проблема у религији и, ма да се није задовољавао одговорима „земаљских мудраца“, и нехотиче је дошао под њихов утецај и сâм постао „земаљски мудрац“.

Човек је бачен на земљу, да ту одстоји своје сузањство; сва зла на земљи дата су човеку као преступнику и одметнику, који се са Сатаном био здружио у борби против свемогућности Божје.

У појезији Његошевој очевидан је утецај класичне грчке старине, нарочито у драмским стиховима. За *Лучу Микрокозма* може се исто казати; синкретизам између библијског учења и мотива грчке митологије о борби Титана против свемогућности Божје послужио је не само за песничку обраду предмета, него је такође доказ, колико је Његош био под утецајем старокласичног духа, појезије и филозофије.

Долазимо, дакле, до закључка, да и у филозофији Његошевој има момената старе грчке филозофије, примљене посредно или непосредно, свеједно је. Хришћански поглед на свет са песимистичким схватањем свега земаљскога и оптимистичком надом преко гроба изражен је у његовој појезији доста јасно. Створен за живот и за све његове дражи, он је врло рано окусио све горчине живота: та било му је тек седамнаест година, кад је морао метнути на главу трнов венац владалачки. Судба његова била је тешка:

До вратах сам изника Тартара,
Ад на мене са проклетством риче,
Сва му гледам гадна позоришта:
Ал' на судбу викати не смјем —
Надежда ми вољом Творца блиста! . . .

(Посвета *Луче Микрокозма*)

Према томе Његош није песимиста, као што и Д-р Бр. Петронијевић, расправљајући о филозофији у *Горском Вијеницу*

(*Лейтмотив Машице Српске* 1908) мора да призна, да Његошев песимизам није екстремац, будући да Његош, као хришћ. владика, претпоставља егзистенцију вишега света, у коме је могућа позитивна срећа бесмртних душа. А што има страдања на земљи, двојако је добро: јер „страдање је крста добродјетел“, а

прекаљена искушењем душа
ранј тјело огњем електризма,
а надежда веже душу с небом
како луча са сунцем каљницу.

(*Гор. Виј.*)

Дакле, не само што је „страдање крста добродјетел“ и у страдању „надежда“ што веже душу с небом, него и „прекаљена искушењем душа“ даје телу снаге за нове подвиге. Човек се искушава и прекаљује у борби живота, и зато је борба потребна, и зло је потребно, да може бити добра; иначе би добро у човеку очајало, као она искра у камену без удара. Принципи борбе, контраста уопће, у етичком смислу, као и у смислу дубљег сазнања, то је онај широки свод филозофскога погледа, под који је наш песник-филозоф склонио уморну своју главу, да изједначи противности осећања, што их је имао у себи као владика, владар, витез црногорски и човек.¹

Стога ми не мислимо, да је Његош схватио и приказао борбу у природи с песимистичком тенденцијом, да је живот јадан због тога, што у њему влада борба: напротив, борба је основа живота: уклонити борбу значило би уклонити живот уопће, и ко би онда имао заслуга, ма каквих? Где би онда било оно „покољење за пјесму створено, чији ће примјер учити пјевача, како треба с бесмртношћу зборит“? На што би били они, који се боре и падну за име, част, слободу, за цркву и племе — на чијем ће „гробљу изнићи цвијеће за далеко неко покољење“?

„Нека буде борба непрестана“, вели владика Данило, а кад игуман Теодосија у *Шћеп. Малом* сања о неком миру с Турцима, главари и сав народ из грла протестују:

Ми смо муке довијек парали,
(А људи су за муке рођени)
Ти о миру довијека сањаш.
Да мир буде, како ти говориш,
Како бисмо без рата живјели?
Рат је нама душа, игумане!“

Човек не би био несрећан због тога, што у животу влада борба: срећа и несрећа је у човеку, а не изван њега; ако је

¹ Упор. наш чланак у *Бранкову Колу* 1902 год. *Владика Раде и његова поезија у срп. књижевности*, стр. 119. — Д-р Н. Велимировић у студији *Религија Његошева* (1911) узима, да је рат у природи, по Његошу, средство, којим се природа одржава у лепоти (упор. стр. 40), а Д-р Бр. Петровијевић, да је Његош борбу у природи приказао с песимистичком тенденцијом.

несрећан, то је због прекомерних жеља и ужасних страсти, којима нема границе. У тој тачци додирује се наш песник-филозоф доста са Шопенхауером, али основни принцип Шопенхауерове филозофије узет је из будистичке религије као принципа живота, а ни хришћанска религија не учи, да треба жељама угаћати и да је у томе срећа човекова. Човеку је дато лукавство, да би могао бити „достојан члан на земаљски сајам несмислени“, „злоћа и завист адско му је наслеђе“: људи се међусобно муче и свако себе мучи: који су најсрећнији, из ништа себи стварају тугу и жалост.

Тако би отприлике био обележен песимизам Његошев, уколико је то песимизам, а не истина, о којој се уверавамо на сваком кораку у животу. Но како су ови „песимистички“ назови најјаче изражени у религиј. спеву, *Лучи Микрокозма*, треба их свакако посматрати у свези са хришћанском филозофијом, како нам се приказује нарочито у црквеном песништву, чему тражити потврде, мислим, било би сувишно. Треба још узети на ум, да су „песимистички“ назови у Посвети *Луче Микрокозма* прелудијум, мотив догађаја, које ће песник опевати у шест песама: пад душе људске.

Пој ми, дакле, бесамртна твари,
Страшно твоје с неба паденије
И време твоје заточење
У јудолу туге и жалости.

где последњи стих одаје Псалом 84 и упућује на Библију.

Што се, пак, тиче онога принципа борбе и контраста са свима његовим конзеквенцијама, који је тако лепо и снажно представљен у *Горском Вијенцу* и по којем је наш песник утврђен као претеча Дарвинов, као што је недавно доказивао и Др. Бр. Петронијевић (*Летопис Маџице Српске* 1908): то мислим, да му је за потврду личне интуиције помогла идеја из грчке филозофије. Ако игде, то живот нашега народа, а у Црној Гори особито, представља једну дугу и крваву борбу за опстанак. Дубљи смисао те борбе и њезино оправдање није могао Његош нигде боље наћи него у оној Ираклитовој *πόλεμος πάντων πατήρ*: рат је отац свега. Његош је, без сумње, читао грчке филозофе или, дајбуди, о грчкој филозофији. Тамо, где је нашао, да су Питагора и Епикур „зли тиранџи душе бесамртне“, морао је нешто наћи и о Ираклиту, првом грчком филозофу у пуном смислу речи. Ираклит је учио, да је све постало из огња, али ратом, и да све тече (*πάντα ῥεῖ . . . καὶ οὐδὲν μένει*): непрестано се мења: ми јесмо и нисмо; свет је привиђење, јер чула су наша рђави сведоци, а само дух (*νοῦς*) је орган за сазнање. Крај све пролазности појединих облика, у природи влада ред, божански закон (*λόγος*): и људске уредбе трају само дотле и утолико, уколико се слажу с божанским законом, јер овај допире докле хоће, достаје свему и савлађује

све. За закон се треба борити као за зид. Оне, који падну у боју, поштују богови и људи. Ираклит је учио још, као што је свет из огња изишао, а и божанство је огањ, тако да ће у огњу и завршити. Паралеле за све ово могу се лако наћи у појезији Његошевој. Познате стихове у рефлексјама игумана Стефана о борби у природи и у животу не треба ни да наводимо, а биће довољно, да само подсетимо на „луде премјене“ на земљи у истим рефлексјама, на „грдну мјешавину“, над којом „опет умна сила торжествује и не пушта се да је зло побједи“. Д-р Н. Велимировић у својој студији *Религија Његошева* опазио је тачно, да Његош „у свима својим делима неодступно говори о Богу као огњу, или пламену — што је за њ све једно исто“ (стр. 145). Према томе је и душа људска „пламен у подземној пештери“ или „искра“, делић божанскога огња. Његош је могао, додуше, ту идеју или слику узети и из Библије: Бог се јавља Мојсију у огњу из купине (Мојс. II, 3), св. Дух јавља се апостолима у облику огњених језика, а црквени песник пева „огњ от огња происходјај“,¹ — али и по тој идеји или схватању Његош подсећа више на Ираклита, којег, поред осталог, напомиње и Д-р Н. Велимировић (стр. 146). У *Лучи Микроkozма* предсказује се, да ће земљу „огањ божанствене правде, у дан судњи у једно тренуће, сажећ' својим свештенијем пламом“, што такође подсећа на Ираклитову науку. Места у Његоша, која издале опомињу на Ираклитово „све тече“, нећемо ни узимати озбиљно („течење стварих видимијех“ у *Похв. мислима*; „редна течност“ у песми *Мисао*; „теченије лучах“ у *Лучи Микроkozма* на два места; „земља доби хитро теченије“ у *Лучи Микроkozма*, „погледам ли течност стварих“ у *Прногорац к свемогућем Богу*), али као што Ираклиту није свет стварац, јер су наша чула рђави сведоци, тако је и за нашега песника свет, живот, судба — сан, привиђење; шта више нешто смућеније од сна, као и св. Дамаскин што пева: „све је од сенке слабије, све је од снова варљивије“ (*πάντα σκιᾶς ἀσθενέστερα, πάντα δυνείων ἀπατηλότερα*).

Из борбе је, по Ираклиту, све постало, па се борбом и одржава (рат је не само отац него и краљ свију ствари); борба је увет за живот и напредак. У рефлексјама игумана Стефана особито је изражен принцип контраста, судара:

нове нужде рађу нове спле.
Дјепствија напрежу духове,
стјешњенија сламају громове.
Удар паће искру у камену;
без њега би у кам очајала.

Закон противности влада у природи и у животу човечјем, и не би добро било, да се све противности разреше у слогу.

¹ Косма Монах: πῦρ ἐκ πυρός προΐόν . .

Према томе је Ираклит учио коегзистенцију противности и како се оне међусобно уветују; у Његоша имамо и за то потврде:

— васкресења не бива без смрти — (Гор. Вијенац)

— Из несреће срећа се излеже —

или

— Кукање је мати пјесне дивне. — (Шћеп. Мали)

Из овога, даље, излази релативност својстава, како је то први учио Ираклит.¹ Својства једне исте ствари врло често су у противности, као својства сунца, које

данас жеже што јучер њивљаше . . .

Његош у томе није ишао до крајње границе сматрања Ираклитова, да је према томе добро исто што и зло (*ἀγαθόν καὶ κακόν ταῦτόν*), што није ни Ираклит узимао у смислу етичком, него свакако у смислу сазнања, а што Његош у етичком смислу види у турском моралу, како Беглербег у *Шћепану Малом* сâм карактерише своје Турке:

Зло и добро, све ~~или~~ једно бива;

али за коегзистенцију и међусобно уветовање противности са гледишта сазнања имамо у Његоша особиту потврду у *Лучи Микрокозма*:

Нашу сферу да ноћ не полази,
Би л' овако лице неба сјало?
Без остријех зубах ледне зиме
Би л' топлоте благодот познавали?
Без будалах тупога погледа
Би л' умови могли блистат' свјетли?

и слично томе у *Горском Вијенцу*:

За вренцјем братом али сином
пусти гласи милост утроструче;
нађено је драже негубљена,
иза туче ведрије је небо,
иза туге бистрија је душа
иза плача веселије појеш.

Појаве, својства сазнајемо, дакле, само у противностима, које су у свести једна уз другу, ма да се овде не ради о сазнању колико о филозофској консолатацији.

На том основу сазнања замишљен је и израђен драм. спев *Шћепан Мали*, где има и појединачних потврда за релативност својстава. Кад кнез Долгоруков каже, да руски законници за самозванце, какав је овде Шћепан, одређују смрт на вешалима, одговара му сердар Вукале, између осталог:

¹ Упор. Th. Gomperz, *Griechische Denker* I, 56 ff. (Leipzig 1896).

Може бити у многим стварима
Код вас право, а код нас неправо,
Код нас право, а код вас неправо,
Како што је ово за Шћепана,

или на другом месту, како поп Јазо Богдановић говори Керим-паши :

Знавање је коме треба добро,
Зло велико оном ком не треба.

Шћепан Мали не само да је лажа и варалица, него је и страшљивац ; као човек, дакле, не вреди ништа, али је његово име, које није одговарало ствари, учинило, да су се Црногорци били с Турцима и с Млечићима и имали успеха у борби. Као страшљивца, који није ни видео боја, брани га поп Андрија пред игуманом :

Под крунама има страшљивацах,
У прљама има витезовах.
Он сад друге не има кривице,
Нако што је срца плашљивога,
А то није његова кривица,
Него га је Бог таквога дао.
Па помисли, оче игумане,
Како год је досад пословао,
У свашто је за нас срећан био :
Суд постави у земљу бесудну,
Његов поса и ово уради,
Те оваку славу задобисмо.

CRNOJEVIC

Принцип контраста, до у релативност својстава, налазимо у Његоша конзеквентно проведеним као у Ираклиту. Ово наше посматрање не мора, уосталом, бити тачно с обзиром на тенденције и схватања самога песника, ако уопће у његовој поезији има тенденције. Наше посматрање више је формалне природе и ми хоћемо да укажемо само на пространство духа нашега песника-филозофа, на богату ризницу идеја у његовој поезији, од којих су многе још сакривене. Д-р Бр. Петронијевић рекао је у пом. својој расправи, да се у *Горском Вијенцу* налазе одговори на многе од великих светских проблема, и то је тачно.

Није одлучно, шта је песник сваки пут мислио, него шта се све може наћи у тој ризници, са које се све стране могу потврдити оне истине (и обратно), које је он дубоким, аналитичким својим духом и чувством интуитивно наслутио. Идеју контраста и борбе у природи ако је и примио од Ираклита, наше дивљење духу његову не би било ништа мање ; уобличење те идеје у духу његову до израза једва се може упоређивати с кратком поставком Ираклитовом.

Тачан систем Његошеве филозофије неће се моћи изградити из разлога, које смо напред споменули. Имамо пред собом песника-лирика, који више пута срцем мисли и најмање с

две стране гледа на живот и појаве у њему. Контраст је обележје његова генија и најлепши израз његове појезије и чувствене филозофије. И *Горски Вијенац* према *Шћепану Малом* стоји као контраст: у *Горском Вијенцу* превлађује према предмету свечани тон тешке збиље, у *Шћепану Малом* ведри дах комичности. Али и у самом *Г. В.* има врло снажних контраста у појавама: магично преливање контраста у истој ситуацији јединствено је изражено у оној шали Озринића са старим хоџом Брунчевићем. У обиму лирике Његошеве преливају се, исто тако, све врсте њезине по јачини и каквоћи чувстава, почевши од оне страшне клетве у *Г. В.* до најнежнијих израза туге за покојницима. О снажном осећању његову за природу већ смо казали, а потврде за то има на свакој страни његове појезије. Ако је „да се зиђу храмови вјетреном Амору“, ја мислим, да лепших слика еротскога расположења не треба тражити од оне две у *Горском Вијенцу*, које су тим лепше, што их је у тако дискретној форми приказао, из осетљивости на своје звање и положај (Мандушићева љубав и турска сватовска песма „Не плач, мајко, дилбер-Фатиму“ . . .). Између лирских песама амо иде *Ноћ скупиља вијека*, такође у дискретној форми. За изгубљену или уништену *Пјесму љубави*, коју је певао у Перасту 1846 год. остао нам је спомен у Медаковића, тада ађутанта владичина, да се одликовала од свиђу његових песама и да би се морала назвати круном његове појезије.

Што је читаво једно песничко дело написао, као израз свога религијозног чувства, сведочанство је по себи, колико је то чувство било јако и дубоко у њему. С тим чувством може се у Његоша по снази и обимности мерити још само чувство патријотизма, и што је с тим у вези: чувство витештва и јунаштва.

У Његоша има свега, што човек тражи у појезији, која мисли и осећа, и ако вреди истина, да се у великих духова уметничких, у њиховим продукцима, може наћи све, што човек носи са собом за њихово разумевање, тумачење и уживање, то и наш Његош несумњиво спада међу такве духове.

Пре него што завршимо, истаћи ћемо још само једну карактеристику драм. свега *Шћепан Мали*, који је мање познат и мање цењен него *Горски Вијенац*. *Шћепан Мали* је исто као и *Горски Вијенац* низ слика, епизода, развучених у бескрајне дијалоге, без особенитих догађаја спољашњих, са нешто више догађаја унутрашњих. Крај свега тога има и у овом драмском спеву класичних елеманата, детаја, драматских, има контраста, који се непрестано преливају један у други. За карактеристику духа црногорскога има у њему вредних потеза, дигнутих нешто више над стварношћу, али крај свега тога основни је тон реалистичан, као и у *Горском Вијенцу*. Његош је, без сумње, први наш књижевник, који је као уметник знао реално

гледати на људе и догађаје. Оно мало романтике у лир. песмама што има наследио је од Симе Милутиновића, али драмски спегови остали су с те стране нетакнути. Његош је у нас показао најбољи пут, како се између реалнога гледања и песничкога идеализовања налази мера, по којој оно, што је карактеристично, иако идеализовано, бива реално и израђивању појетске истине. С тим у свези хтели смо нарочито истаћи нешто у *Шћепану Малом*. То је она тачно израђена психологија масе. Већ у *Г. В.* задња два стиха у рефлексима игумана Стефана о борби за опстанак:

све се човек брука са човеком:
гледа мајмун себе у зрцало —

имају дубоко социјолошко значење: јер наслућују закон имитације на основу сугестије у друштву, који је у *Шћепану Малом* јасније изражен.

Шћепан Мали не тиче нас се као историјска личност, и ма да нас песник уверава, да у том спегу нема ништа његово, искрена ова исповест тиче се историјске грађе, а истор. грађа и песничка обрада две су различите ствари. Не тиче нас се оно „шта“, него како је песник довео Шћепана Малог у Црну Гору и како се он одржао тамо у народу, по концепцији песниковој: то унутарње спајање истор. грађе у појетску истину — ствар је песникова. Композиција *Шћепана Малог*, као драме, у целини не задовољава, али унутарња мотивација уметнички је доиста много вредна, и ми бисмо желели, да се *Шћепан Мали* што више чита, па да се и у том спегу уоче елементи, који карактеришу одличне особине духа Његошева.

Само нешто за потврду главне карактеристике. У априлу 1767 год. доводе главари и народ Шћепана с Мирца на Цетиње. Народ је весео на сву меру, само игуман Мркојевић, једина готово личност у овој маси, сумња. Већ почетак драме утиче комично контрастом, кад знамо, ко долази у Црну Гору, а чујемо шта сердар Вукале говори:

Весели се, праху Немањића,
Немањића и Гребљановића,
Јер ће ваше круне засцјати,
Како јарко сунце на истоку; . . .

Бадава му игуман отвора очи:

Стан', сердаре, лаковјеран ли си!
Приђ' омјери, па ћеш искочити;
Ко посрне, мудроват му бране . . .

сердар Вукале је уверен, да је данас руски цар на Цетињу: он не купује мачку у врећи, док игуман Теодосија јасно гледа:

То је хука глупога народа,
Ја ти за то пјан поигра не бих.

Вукале поново уверава, казујући, како је Шћепана извео пред народ и нашао неку десетину људи, који су били у Петрограду, и

Сви макоше душом и напретком,
Да је Петар и да га познају . . .

Тако и на питање попа Андрије, да му посведоче, који су скоро били у Русији и „гледали цара русинскога“, сви из гласа одговарају:

Потежемо сви на нашу душу,
Да је ово главом царе Петре.
Када бјесмо оно у Русију,
Сви смо једном сакупино отишли
Код његова двора великога,
И он главом испред свога двора
Шеташе се тамо и овамо:
Сав у срми и у чистом злату,
Кратку пушку на руке носаше . . .

Сва ова места, поред других, класично карактеришу представе и осећања масе под сугестијом, кад појединац на своје очи не разазнаје ништа, него сви заједно гледају и „виде“:

Цар је, цар је, чисто смо^Рвиђели!

Долази Шћепан Мали, лаже и претвара се, како боље уме и зна, и на жељу народу своја странствовања: између осталог и врло осетљиву неистину: како се једва спасао из Цариграда и у Млетке допутовао у врећи памука, па онда лепо изишао из вреће и т. д. А маса све то верује и кличе:

Благо нама, наше сунце сјајно,
Кад те срећа нама донијела!
Јошт нијесмо срећу изгубили,
Кад међу се цара видијесмо
Наше крви, нашега језика! . . .

Тако је маса до краја конзеквентно оцртана. Ни писмо руског посланика из Цариграда, с правом истином о Петру III, руском цару, ни царски посланик руски Долгоруков, не могу да увере народ, да је Шћепан варалица: она „хука“ у маси траје до краја и уметнички објашњава, поред других momenata који хуку подржавају, опстанак Шћепана Малог у Црној Гори, док није пао жртвом мучкога убијства, како му то припремише Турци. —

Објективно гледање песничково на развијање догађаја, као да је све ово без икакве његове сарадње, такође је особита

одлика драматскога приказивања; не зна се уопће и не види се, на чијој је страни песник, да ли на страни масе или свеснога игумана Теодосија; јер, релативно, и једна и друга страна има право са свога гледалишта, — моменат, који смо напред истакли за карактеристику филозофског погледа на целину.

Али време је, да завршимо.

Остаје нам још, да с признањем споменемо имена књижевника наших, који су у последње време много учинили за разумевање појезије Његошеве. Коментарирано издање *Горскога Вијенца* од Д-ра Милана Решетара изишло је недавно (Београд 1912) као шесто, а уопће као осамнаесто, најбоље сведочанство за популарност најбољег књижевног дела Његошева и наше књижевности. О вредности коментара Решетарева, сем неких недостатака или, по нашем мишљењу, непогођених тумачења, сувишна је свака реч. За разумевање *Горског Вијенца* са естетске стране учинио је највише проф. Павле Поповић (*О Горском Вијенцу*, Мостар 1900) и недавно Д-р Н. Велимировић студијом *Религија Његошева* (Београд 1911), којом је песник наш обухваћен некако и протумачен више са естетске стране него у смислу натписа студије. Српска Књижевна Задруга дала нам је у прикладном издању, које је приредио проф. Јаша М. Продановић, *Шћепана Малого* (Београд — Загреб 1902), а недавно и *Мање њјесме* (Београд 1912) у стручно приређеном издању Д-ра Милана Решетара. У *Летопису М. С.* изишла је 1908 расправа Д-ра Бр. Петронијевића *О филозофији у Горском Вијенцу*. Вредан прилог за разумевање *Горског Вијенца* са естетске стране дала је у Хрвата Камила Луцерна (*О композицији Горскога Вијенца у Наставном Вјеснику* књ. XIX, и посебно одштампано, Загреб 1910).*

То што се Његошева појезија све више и озбиљније проучава у наше дане, најбољи је доказ, да јој нема замене у нашој књижевности, да она не стари, него напротив, да се подмлађује, као и све, што је класично у уметности и књижевности. Његошева појезија остаће вечно млада у врту нашем књижевном, и кад се у њему сасуше и иструхну све оне мимозе и друга егзотична растења, *Горски* ће се *Вијенац* зеленети као гранати бор, у чијем ће хладу одмарати своје уморне очи и узнемирену душу генерације српске у векове. —

Човеку мученику, Србину родољубу, песнику филозофу, витезу и јунаку српском, владици Раду, нека је за то вечна слава и хвала!

* За разумевање Његоша као владоаца треба читати нарочито књигу Д-ра Л. Томановића *Петар II Петровић Његош као владалац*, Цетиње 1896.

